

ՏՊԱԳՐԱԿԱՆ**ՈՍԿԱՆԵԱՆ ԱՍՏՈՒԱԾԱՇՆՉԻ ՄԱԳԱՂԱԹԵԱՅ ՄԻ ԲԱՅԱՌԻԿ
ՏՊԱԳՐՈՒԹԻՒՆ*****Ներածություն**

Հայ իրականության մեջ նշանակալի իրադարձություն էր հայերեն Աստուածաշնչի առաջին տպագրությունը (1666-1668), որը հայ գրատպությունը հասցրեց համաշխարհային մակարդակի: Հայերեն Աստուածաշնչի տպագրության մտայնացումն անցեալում չի յաջողուել իրագործել, որը, սակայն, մեծ ջանքերի գնով տեղի ունեցավ մի խումբ նուիրեալների՝ Ամստերդամի Ս. Էջմիածնի եւ Ս. Սարգիս Զօրավարի հայկական տպարանի հիմնադիր Մատթէոս Սարկաւազ Ծարեցու, տպարանի առաջին բարերար, վաճառական Աւետիս Ղլիճենցու, նրա եղբօր՝ գրաշար, տպագրիչ եւ հրատարակիչ Ոսկան Վարդապետ Երեւանցու, վերջինիս օգնականներ Յովհաննէս (Յօհան) Սարկաւազ Երեւանցու, հայերեն Աստուածաշնչի սրբագրիչ Կարապետ Վարդապետ Անդրիանացու եւ ուրիշների անմիջական մասնակցութեամբ¹: Ոսկան Երեւանցու գործունէութեան մանրամասն ուսումնասիրությունը ցոյց է տալիս, որ նա միաժամանակ հանդէս է գալիս որպէս Աստուածաշնչի բնագրագէտ, տեքստաբան ու թարգմանիչ²:

Հայերեն Աստուածաշնչի տպագրության գործն իրականացնելու համար Ոսկան Երեւանցուն հարկաւոր էին դրամական միջոցներ: Նա սոյն տպագրությունն սկսել էր իր հանգուցեալ եղբօր՝ Յովհաննէսի թողած ժառանգութեան միջոցներով՝ համաձայն իր իսկ վկայութեան՝ «որոյ ընչիւքն մտի ես ի գործ յայս»³: Տեսնելով, որ իր ֆինանսական միջոցները չեն բաւարարում նման ծաւալի եւ ծախսատար տպագրություն ձեռնարկելու համար, Ոսկան Երեւանցին գործակցում է ջուղայեցի վաճառականներ Ստեփանոսի, Թէոդորոսի եւ Պետրոսի հետ: Այս առիթով Ոսկանեան Աստուածաշնչի յիշատակարանում կարդում ենք. «Այլ ընդ երից հաւատարմագունից վերոգրեցելոց արանց եւ Քրիստոյ սասիրաց՝ յետ բազմաց քննութե[ան]ց եւ հարցափորձութե[ան]ց միաբանեցայ սիրով՝ եւ դաշնադրականաւ գրով. զի սոքա երեքեանս ընդ իս հոգասցեն զամ[ենայն] զծախ վերոգրեցելոյ մատենին մինչեւ ցաւարտ. առ յօգուտ ազգիս եւ ՚ի շահ սրբոց աթոռոյն: Բայց այսպիսի եղև պայմանն, ք[ան]զի ՚ի թուին ոճժդ. ([1665]) փետրվարի. ի. ([20]) վերոգրեցեալ պարոն Ստեփաննոսն եւ պարոն Պետրոսն խոս-

* Դեռեւս 2016 թուականին, երբ նշում էր Ոսկանեան Աստուածաշնչի տպագրութեան մեկնարկի 350-րդ տարեկիցը, մտայնացանք սոյն թեման, որի ուսումնասիրութեանը ձեռնամուխ եղանք վերջին տարիներին:

¹ Ամստերդամի հայկական տպարանում աշխատել եւ Աստուածաշնչի տպագրութեան մէջ զգալի մասնակցութիւն են ունեցել նաեւ օտարազգիներ, որոնցից թերեւս ամենագործուն գրաշարը հոլանդացի Եան Եանսէն Ռիքկելմանն էր (Jan Jansen Rikkelman), որի մասին Կարապետ Անդրիանացին յիշատակում է՝ «զլաօղ գրոյս Եան Եանսէն Ռիքկելման պատանի, որ թարգմանի Յօհաննէս Յօհանիսի» (տե՛ս Սաղմոսարան, յԱմստերդամ, 1661-1662, «Յիշատակարան», էջ 754):

² Խ. Սամուէլեան, Աստուածաշնչի տպագրութիւնն ու պոլիգրաֆիական արուեստը (հրատարակութեան 300-ամեակի առիթով), Էջմիածին, 1966, ԺԱ.-ԺԲ., էջ 228:

³ Տե՛ս Աստուածաշունչ, յԱմստերդամ, 1666-1668, «Յիշատակարան», էջ 834 (երկրորդ էջակալութիւն):

տացան զաւելեալ շահսն որ 'ի վաճառմանէ Ա[ստուա]ծաշնչոյն լինիցի տալ ս[ուր]բ էջմիածնի: Նոյնպէս և պարոն Թէոդորոսն զիւր բաժնի շահոյ զկէսն խոստացաւ ս[ուր]բ Երուսաղէմի. և զկէսն յՈւշոյ վանից սրբոյն Սարգսի զօրավարին»⁴:

Ոսկանեան Աստուածաշնչի անուանաթերթից (տե՛ս նկ. 1) եւ յիշատակարանից (տե՛ս նկ. 13) տեղեկանում ենք, որ դրա տպագրութիւնն սկսուել է 1666 թ. Մարտի 11-ից եւ տեւել մինչեւ 1668 թ. Հոկտեմբերի 13-ը, այսինքն՝ 2 տարի 7 ամիս: Տպագրութիւնը կատարուած է վարպետօրէն ու խնամքով, որի շարուածքը շատ մաքուր է: Տպագրական որակի տեսանկիւնից էլ Ոսկանեան Աստուածաշունչը գերազանցեց մինչ այդ եղած հայկական բոլոր տպագրութիւններին⁵: Յաւօք, մեզ յայտնի չէ, թէ սոյն Աստուածաշունչը որքա՛ն տպաքանակ է ունեցել. ուսումնասիրողները հիմնականում առաջ են քաշում 2 վարկած՝ 5000⁶ կամ 3000⁷ տպաքանակ:

Մեզ են հասել Ոսկանեան Աստուածաշնչի՝ պայմանականօրէն երկու տպագրութիւններ, որոնք միմեանց նկատմամբ ունեն բովանդակային որոշակի տարբերութիւններ: Այդ պատճառով էլ Աստուածաշնչի երկու տպագրութիւնների երկրորդ էջակալութիւնների էջերի քանակը նոյնպէս տարբեր է: Առաջին տպագրութեան օրինակներում Ոսկանեան Աստուածաշնչի առաջին էջակալութիւնը բաղկացած է 8 չհամարակալուած եւ 628 էջից, իսկ երկրորդ էջակալութիւնը՝ 834 էջից (ընդամենը՝ 1472 էջ⁸): Մինչդեռ նոյն Աստուածաշնչի երկրորդ տպագրութեան օրինակներում երկրորդ էջակալութիւնը բաղկացած է 808 էջից (առաջին էջակալութիւնը մնում է անփոփոխ, ընդամենը՝ 1446 էջ⁹): Ոսկանեան Աստուածաշնչի առաջին տպագրութիւնն աւելի մօտ է Կաթողիկ եկեղեցում կիրառութիւն ունեցող Աստուածաշնչին (Վուլգատա), որը տարբերում է Հայ Առաքելական եկեղեցու կողմից պաշտօնապէս ընդունուած աստուածաշնչական կանոնից: Ուստի այս հարցում Հայ եկեղեցու դիրքորոշմանը մօտ լինելու համար Ոսկանը տպագրում է նաեւ Աստուածաշնչի մէկ այլ տարբերակ, որի երկրորդ էջակալութիւնն արդէն 26 էջով պակաս է առաջին տպագրութեան երկրորդ էջակալութիւնից՝ զանց առնելով «Աղօթք Մանասէի արքայի Յուդայի» եւ «Գիրք Եզրասայ չորրորդ» պարականոն երկու գրքերը¹⁰:

Ոսկանեան Աստուածաշնչի մագաղաթեայ տպագրութեան հետքերով

Ինչպէս Հայաստանի, այնպէս էլ արտերկրի մի շարք գիտական ու մշակութային հաստատութիւններում հանգրուանել են Ոսկանեան Աստուածաշնչի բազմաթիւ օրինակներ: Դրանցից պահուում են նաեւ Հայ Առաքելական եկեղեցու նուիրապետական չորս Աթոռներում, Մխիթարեան միաբանութեան երկու վանքերում (Վենետիկ, Վիեննա) եւ հայկական հոգեւոր-մշակութային շատ կենտրոններում:

⁴ Աստուածաշունչ, յԱմստէրդամ, 1666-1668, «Յիշատակարան», էջ 833 (երկրորդ էջակալութիւն):

⁵ Տե՛ս Ռ. Իշխանեան, Հայ գրքի պատմութիւն, հ. 1, Երեւան, 1977, էջ 441:

⁶ Տե՛ս Ռ. Իշխանեան, Ոսկանեան տպարանը եւ նրա հրատարակած Աստուածաշունչը, «էջմիածին», 1966, ԺԱ.-ԺԲ., էջ 134, նոյնի Հայ գրքի պատմութիւն, հ. 1, էջ 470: Վ. Գեորգիեան, Ոսկան Վարդապետ Երեւանցի (կեանք եւ տպագրական գործունէութիւնը), Երեւան, 2015, էջ 84:

⁷ Տե՛ս Զ. Լէյն, Հայկական տպագրութեան սփիւռք (1512-2012 թթ.), Ամստերդամ - Երեւան, 2012, էջ 93:

⁸ Թէւ համրագումարը կազմում է 1470 էջ, սակայն բնագրում տեղ գտած էջահամարների վրիպակների (երկրորդ էջակալութեան 175-րդ եւ 176-րդ էջահամարները կրկնում են՝ չնայած բովանդակութեան տարբերութեանը) պատճառով էջերի համրագումարն ստացում է 1472 (տե՛ս նաեւ Խ. Սամուէլեան, նշ. յօդ., էջ 229):

⁹ Տե՛ս նախորդ ծանօթագրութեան բացատրութիւնը:

¹⁰ Մանրամասն տե՛ս Ա. Խաչատրեան, Աստուածաշնչի ոսկանեան տպագրութիւնների առեղծուածը, «Բանբեր Մատենադարանի», 2018, № 25, էջ 133-165:

Սոյն ուսումնասիրութեան շրջանակներում մեր կողմից հետազոտուել են Ոսկանեան Աստուածաշնչի առաջին եւ երկրորդ տպագրութիւնների 50-ից աւելի օրինակներ¹¹, որոնք պահուում են Մ. Մաշտոցի անուան Մատենադարանում, Մայր Աթոռ Սուրբ Էջմիածնում, ՀՀ ԳԱԱ հիմնարար գիտական գրադարանում, Ե. Զարենցի անուան գրականութեան եւ արուեստի թանգարանում եւ մասնաւոր անձանց հաւաքածոներում: Ուսումնասիրել ենք նաեւ արտասահմանեան մի շարք գրադարաններում գտնուող Ոսկանեան Աստուածաշնչի թուայնացուած օրինակները:

Մեր թեմայի շրջանակներում ուսումնասիրել ենք նաեւ Երուսաղէմի Ս. Թէոդորոս ձեռագրատանը մինչ օրս պահուող Ոսկանեան Աստուածաշնչի տպագրութեան մի եզակի օրինակի լուսապատճէնուած որոշ էջեր: Աստուածաշնչի այդ օրինակի մատենագիտական նկարագրութիւնը կատարել է Երուսաղէմի լուսահոգի միաբան, յայտնի ձեռագրագէտ, բանասէր Նորայր Արքեպիսկոպոս Պողարեանը: Նրա՝ տասնամեակների տքնաջան աշխատանքի արդիւնքում հրատարակուած «Մայր ցուցակ ձեռագրաց Սրբոց Յակոբեանց» բազմահատոր աշխատութեան 11-րդ հատորի թիւ 3621 նկարագրութիւնը ոչ թէ վերաբերում է հերթական ձեռագրին, այլ՝ Ոսկանեան Աստուածաշնչի տպագրութեան մի եզակի օրինակին: Նորայր Արքեպիսկոպոսի կատարած մատենագիտական նկարագրութեան մէջ կարդում ենք. «Աստուածաշունչ (Տպ. 1666-1668), Ծաւալ 26X20.5X19: էջք Ը+628+836: Հանգամանք շատ լաւ: **Մագաղաթ կոկեալ** (ընդգծումն իմն է – Ս. Պ.): Կաշեկազմ տախտակեայ մաշած: Դատարկ թուղթք սկիզբը երկու թերթ, վերջը՝ մէկ»: Յաջորդիւ նա նկարագրում է Աստուածաշնչի բովանդակութիւնը՝ սկսելով անուանաթերթի (տե՛ս նկ. 2) ամբողջական մէջբերումից: Ապա նշում է բնագրի գլուխների վերնագրերն ու էջահամարները, իսկ վերջում մէջբերում է Աստուածաշնչի երկրորդ էջակալութեան 831-րդ (նկարագրութիւնում՝ 831ա) էջի «Առ ընթերցողսդ» խորագրով գրութիւնից մի քանի տող, այնուհետեւ 833-րդ (նկարագրութիւնում՝ 833ա) էջի «Յիշատակարան»-ից մէջբերում է մի տող՝ յաւելելով, որ յիշատակարանի «կէսէն աւելին քերուած ջնջուած»¹² է: Զարմանալի է այն հանգամանքը, որ Նորայր Արքեպիսկոպոսը ձեռագրացուցակում ձեռագրերի նկարագրութեան շարքում կատարել է ոչ թէ ձեռագիր, այլ տպագիր Աստուածաշնչի նկարագրութիւն՝ միաժամանակ շեշտելով, որ այն տպագրուած է մագաղաթի վրայ:

Եւրոպական տպագրութեան պատմութեան մէջ քիչ չեն այն դէպքերը, երբ տարբեր հրատարակիչներ տպագրութիւնն իրականացնում էին մագաղաթի վրայ: Հայ գրատպութեան պատմութեան մէջ, սակայն, մեզ յայտնի են մագաղաթի վրայ տպագրութեան եզակի դէպքեր, որոնցից թուարկենք մի քանիսը: Վիեննայի Մխիթարեան միաբանութեան մատենադարանում պահուում է 1714 թուականին Ամստերդամում (տպ. Դուկաս Վանանդեցու) տպագրուած «Պարզատօմար Ազարիայի» գիրքը¹³, իսկ Մ. Մաշ-

¹¹ Հայաստանի ազգային գրադարանում (ՀԱԳ) պահուող Ոսկանեան Աստուածաշնչի օրինակներն ուսումնասիրել եմ տարիներ առաջ, երբ նոյն գրադարանի «Մատենագիտութեան եւ գիտական հետազոտութիւններ» բաժնի աշխատակից էի: Բացի դրանից՝ ՀԱԳ-ում պահուող Ոսկանեան Աստուածաշնչի 12 օրինակները ուսումնասիրուել է նաեւ գրադարանի վերոյիշեալ բաժնի նախկին աշխատակից Արմէն Խաչատրեանի կողմից (տե՛ս Ա. Խաչատրեան, նշ. յօդ., յաւելում՝ «Համեմատական աղիւսակ Զ. Պտուկեանի «Ոսկանեան Աստուածաշնչի» մանրածապալէնում եւ ՀԱԳ-ի «Ոսկանեան Աստուածաշնչի» 12 օրինակներում նկատուած տարբերութիւնների», էջ 153-164): Նշեմ նաեւ, որ ինձ չաջողուեց ուսումնասիրել Հայաստանի պատմութեան թանգարանում պահուող Ոսկանեան Աստուածաշնչի օրինակները, քանի որ այդ օրերին թանգարանի գրադարանավար եւ հնատիպ գրքերի ֆոնդապահը գտնուում էր արձակուրդում:

¹² Տե՛ս Նորայր Արք. Պողարեան, Մայր ցուցակ ձեռագրաց Սրբոց Յակոբեանց, հ. 11, Երուսաղէմ, 1991, էջ 37:

¹³ Հայկական թուանշանային գրադարանի ֆէյսբուքեան էջում տեղադրուած է այս հրատարակութեան մա-

տոցի անուան Մատենադարանում պահվում է 1740 թուականին Պոլսում (տպագր. Բարսեղ եւ Յակոբ Սեբաստացիների) տպագրուած մի Աւետարան¹⁴: Սակայն պէտք է նկատի ունենալ, որ յիշեալ երկու մագաղաթեայ հրատարակութիւնները ե՛ւ ծաւալով, ե՛ւ չափերով չեն կարող համեմատուել Ոսկանեան Աստուածաշնչի մագաղաթեայ տպագրութեան հետ: Թերեւս Ոսկանեան Աստուածաշնչի մագաղաթեայ այս տպագրութիւնը հայ գրատպութեան պատմութեան մէջ կարելի է համարել մագաղաթի վրայ տպագրութեան առաջին փորձը: Բացի գրքերից՝ մեզ յայտնի են նաեւ մագաղաթի վրայ տպագրութեան այլ դէպքեր: Միհրան Մինասեանն իր հետազոտութիւններից մէկի ժամանակ յիշատակում է 1715 թուականին Ամստերդամում մագաղաթի վրայ Ղուկաս Վանանդեցու հրատարակած «խնդրագիրը»¹⁵: Սահակ Վրդ. Ճէմճէմեանն էլ Մխիթար Սեբաստացու հրատարակչական գործունէութեանը նուիրուած իր մեծարժէք աշխատութեան մէջ անդրադառնում է աստուածաշնչեան թեմաներով առանձին պատկերներին, որոնց մի մասը Մխիթար Աբբահայրը հրատարակել էր մագաղաթի վրայ¹⁶:

Ոսկանեան Աստուածաշնչի մագաղաթեայ տպագրութեան այս բացառիկ օրինակը «առ աչօք» ուսումնասիրելու հնարաւորութիւնը թողնելով ապագայում՝ հետազոտութեան նպատակով դիմեցինք Երուսաղէմի Հայոց պատրիարքարան՝ մեզ հետաքրքրող էջերի լուսապատճէններն ստանալու խնդրանքով: Երուսաղէմի Հայոց պատրիարք Նուրհան Արքեպս. Մանուկեանի արտօնութեամբ Ս. Թէոդորոս ձեռագրատան տեսուչ Արշակ Աբեղայ Ղազարեանի կողմից ստացանք խնդրոյ առարկայ էջերի լուսապատճէնները¹⁷:

Մեզ յայտնի չէ, թէ Ոսկանեան Աստուածաշնչի մագաղաթեայ տպագրութեան այս օրինակն ի՛նչ ճանապարհով է հանգրուանել Երուսաղէմի Ս. Թէոդորոս ձեռագրատանը¹⁸: Թեմայի ուսումնասիրութեան ընթացքում նկատել ենք, որ Ոսկանեան Աստուածաշնչի շատ օրինակների տարբեր էջերում առկայ են աւելի ուշ շրջանում աւելացուած ձեռագիր յիշատակագրութիւններ, որոնք չենք հանգիպել Ոսկանեան Աստուածաշնչի մագաղաթեայ տպագիր օրինակի՝ մեզ հասանելի էջերում: Բնական է, որ Ոսկանեան Աստուածաշնչի մագաղաթեայ տպագրութեան օրինակի միայն բոլոր էջերի ուսումնասիրութիւնից յետոյ է հնարաւոր պնդել, թէ արդեօ՞ք այնտեղ առկայ են նմանատիպ ձեռագիր յիշատակագրութիւններ, որոնք նոր լոյս կարող են սփռել գրքի անցած ճանապարհի պատմութեան վրայ:

գաղաթեայ օրինակի անուանաթերթը՝ կից գրութեամբ. «Տպագրութիւն մագաղաթի վրայ (Մխիթարեան միաբանութեան Վիեննայի վանատան մատենադարանին նուիրեց Փարիզի Նուպարեան գրադարանի վարիչ Արամ Անտոնեանը 1950-ին, իր մահուան նախորդ տարում), Պարզառօմար Ազարիայի, Ամստերդամ, տպ. Ղուկաս Վանանդեցու, 1714»: <https://www.facebook.com/digilib/photos/a.210523472325634/859373540773954/?type=3> (առ 21.06.2023):

¹⁴ Տե՛ս Գ. Ղազարեան, Մի եզակի մագաղաթեայ տպագրութիւն (Մաշտոցեան Մատենադարանի ձեռ. Հ^մ 10665), «Բանբեր Մատենադարանի», 2018, № 29, էջ 189-197:

¹⁵ Տե՛ս Մ. Մինասեան, Հայերէն նորայայտ հնատիպ գիրքեր եւ մատենագիտական լրացումներ, «Հասկ», 1997, է.-Ը. տարի (1995-1996), էջ 558-559:

¹⁶ Սահակ Վրդ. Ճէմճէմեան, Մխիթար Աբբահօր հրատարակչական առաւելութիւնը, Վեներիկ - Ս. Ղազար, 1980, էջ 120:

¹⁷ Մեր խորին երախտագիտութիւնն ենք յայտնում Երուսաղէմի Սրբոց Յակոբեանց վանքի միաբան Տ. Արշակ Արեղայ Ղազարեանին՝ ցուցաբերած օժանդակութեան համար:

¹⁸ Ոսկանեան Աստուածաշնչի մագաղաթեայ տպագրութեան օրինակի Հին կտակարանի Ծննդոց գրքի առաջին էջի վրայ առկայ է կնիք՝ հետեւեալ գրութեամբ. «Յիշատակ թանգարանի Սրբոց Յակովբեանց 1657 [՝]» (տե՛ս նկ. 3):

Հասկանալի է, որ ժամանակին խիստ կարեւորելով Ոսկանեան Աստուածաշնչի մագաղաթեայ տպագրութեան օրինակի բացառիկ արժէքը՝ այն չի տեղափոխուել Նրուսաղէմի Սրբոց Յակոբեանց վանքի Կիւլպէնկեան մատենադարան, որտեղ պահուում են հնատիպ բազմաթիւ գրքեր, այդ թւում՝ Ոսկանեան Աստուածաշնչի միւս օրինակները¹⁹:

Ոսկանեան Աստուածաշնչի մագաղաթեայ տպագրութեան՝ մեր ձեռքի տակ եղած լուսապատճէնուած էջերը համեմատել ենք նոյն գրքի մի շարք այլ օրինակների համապատասխան էջերի հետ: Կարող ենք ասել, որ բովանդակային առումով չենք գտել տարբերութիւններ՝ չհաշուած սրբագրական որոշ շտկումները, որոնցից մի քանիսին կ'անդրադառնանք աւելի ուշ: Նորայր Արքեպիսկոպոսի կատարած մատենագիտական վերոյիշեալ նկարագրութեան մէջ կարող է տպաւորութիւն ստեղծուել, թէ երկրորդ էջակալութիւնն աւարտուում է 836-րդ էջով²⁰, այնինչ իրականում այն աւարտուում է 834-րդ էջով: Բանն այն է, որ վերջինս նկատի է ունեցել Աստուածաշնչի երկրորդ էջակալութեան փաստացի էջերի հանրագումարը (836)՝ մագաղաթեայ տպագրութեան մէջ դարձեալ հանդիպող երկու էջահամարների վրիպակներն ի մտի ունենալով²¹: Ոսկանեան Աստուածաշնչի թղթեայ օրինակների հետ համեմատել ենք նաեւ մագաղաթեայ օրինակի յիշատակարանը, ինչպէս նաեւ յիշատակարանային արժէք ունեցող «Բանահիւսութիւն առ վեհագոյն հայրապետն հայոց տէր Յակօբ ի նուստէ ումեմնէ բանի սպասաւորէ Ոսկան վարդապետէ յաղագս տպագրութեան տառից Աստուածայնոց» եւ «Առ ընթերցողսդ» գրութիւնները (տե՛ս նկ. 4), որոնցում որեւէ տպագրական տարբերութիւն չենք նկատել: Յիշատակարանում առկայ են յետագայում արուած միջամտութիւններ, որոնց կ'անդրադառնանք աւելի ուշ:

Ոսկանեան Աստուածաշնչի մագաղաթեայ տպագրութեան օրինակում, սակայն, նկատել ենք մի շարք սրբագրութիւններ՝ մեր ուսումնասիրած Ոսկանեան Աստուածաշնչի թղթեայ տպագրութիւնների 50-ից աւելի օրինակների հետ համեմատած: Ոսկանեան Աստուածաշնչի տպագրութիւնների երկու տարբերակներում Ոսկան Նրեւանցին կամ էլ սրբա-գրիչ Կարապետ Անդրիանացին նկատել են որոշ վրիպակներ եւ հմտօրէն շտկել: Այսպէս, Ոսկանեան Աստուածաշնչի երկրորդ էջակալութեան 390-րդ էջի 2-րդ սիւնակի 7-րդ գլխի 8-րդ համարում (Ովսէ 7:8) «նկան» բառի «ն» տառն առանձնացել է իր բառից եւ միացել «եփրեմ» բառին՝ «եփրեմն կան» (տե՛ս նկ. 5^ա), որի պատճառով կատարուել է սրբագրութիւն՝ «նակիր. եղև եփրեմ նկան չդարձուցեալ» (տե՛ս նկ. 5^բ), իսկ երկրորդ էջակալութեան 510-րդ էջի երկրորդ սիւնակի 7-րդ գլխի 11-րդ համարում (Ղուկ. 7:11) բացակայում է «անուն» բառը. «...քաղաք մի՛ որում էր նային...» (տե՛ս նկ. 6^ա) տողի վրայ փակցուած է՝ «Եւ եղև 'ի վաղին, երթայր 'ի քաղաք մի՛

¹⁹ Ոսկանեան Աստուածաշնչի մագաղաթեայ տպագրութեան մասին որեւէ յիշատակութեան չենք հանդիպում հայ գրի մատենագիտական ցանկերում: Այն մինչեւ անգամ բաց է թողնուած «Հայ գիրքը 1512-1800 թուականներին» մատենագիտական մեծածէֆ եւ կոթողային աշխատութիւնից՝ հաւանաբար այն պատճառով, որ յիշեալ Աստուածաշնչի մագաղաթեայ օրինակը, պահուելով Նրուսաղէմի Սրբոց Յակոբեանց վանքի ոչ թէ Կիւլպէնկեան մատենադարանում, այլ Ս. Թէոդորոս ձեռագրատանը, պարզապէս վրիպել է անուանի մատենագէտների տեսադաշտից: Աւելացնենք, որ հայ հնատիպ գրի մատենագէտները Ոսկանեան Աստուածաշնչի մատենագիտական նկարագրութիւնից յետոյ գրի պահպանման վայրերի թում յիշատակում են նաեւ Կիւլպէնկեան մատենադարանը (տե՛ս Ոսկանեան Ն., Կորկոտեան Ք., Սաւալեան Ա., Հայ գիրքը 1512-1800 թուականներին (մատենագիտութիւն), հ. 1, Երեւան, 1988, նկարագրութեան Հ^ա 58, էջ 50):

²⁰ Ոսկանեան Աստուածաշնչի մագաղաթեայ տպագրութեան բնագրի վերջում, ինչպէս նկատել է Նորայր Արքեպիսկոպոսը, կայ մէկ դատարկ թղթեայ թերթ, որը ինչպէս նաեւ շրջերեսի վրայ մատիտով համարակալուած են 835 եւ 836 թուերով:

²¹ Տե՛ս 8-րդ ծանօթագրութիւնը:

որում **անուն** էր նային...»²² (տե՛ս նկ. 6^բ) տողը: Հարկ է նշել, որ սրբագրողը, նկատելով այս վրիպակները, ոչ թէ նոր (սրբագրուած) շարուածքով տպագրել է արդէն իսկ պատրաստի ողջ տպաքանակի յիշեալ էջերը, այլ բոլոր օրինակների համար տպագրել է միայն խնդրոյ առարկայ տողերը, որոնք հմտօրէն սոսնձել է համապատասխան վայրերում: Նկատենք, որ Ոսկանեան Աստուածաշնչի որոշ օրինակներում փակցուած վերոյիշեալ տողերը ժամանակի ընթացքում թուլացել եւ մասնակի կամ ամբողջովին պոկուել են, որի պատճառով էլ հնարաւոր է եղել մի քանի օրինակներում ընթերցել այդ տողերի նախնական՝ չսրբագրուած հատուածը:

Ոսկանեան Աստուածաշնչի մագաղաթեայ տպագրութեան օրինակում վերոբերեալ վրիպակների ուղղումներն արդէն կատարուած են բուն շարուածքում (այն փոխուել եւ սրբագրուել է) (տե՛ս նկ. 5^ա, 6^ա): Բացի երկրորդ էջակալութեան 390-րդ էջի երկրորդ սիւնակի 7-րդ գլխի 8-րդ համարի սրբագրութիւնից՝ հետաքրքրական է, որ Ոսկանեան Աստուածաշնչի մագաղաթեայ տպագրութեան օրինակի նոյն հատուածի լուսանցքում կատարուել է մէկ այլ սրբագրութիւն: Ոսկանեան Աստուածաշնչի՝ մեր ուսումնասիրած թղթեայ բոլոր օրինակներում գրուած է. «Եփրեմն եղև **եմթ** մոխրոյ հաց, որ ոչ դառնայ» (հաւանաբար վրիպակը չեն նկատել) (տե՛ս նկ. 5^ա, 5^բ), մինչդեռ մագաղաթեայ օրինակում յիշեալ հատուածն արդէն փոխուած-սրբագրուած է. «Եփրեմն եղև **ըմդ** մոխրոյ հաց, որ ոչ դառնայ» (տե՛ս նկ. 5^ա):

Այս սրբագրութիւնները յուշում են, որ Աստուածաշնչի մագաղաթեայ տպագրութիւնը Ոսկան Երեւանցին կատարել է բոլոր տպագրութիւնների վերջում, այսինքն՝ նա այս քայլին գնացել էր Աստուածաշնչի ողջ տպաքանակն արդէն իսկ աւարտած լինելուց յետոյ: Հետեւաբար, Ոսկանեան Աստուածաշնչի մագաղաթեայ տպագրութիւնն իրականացուել է ոչ թէ 1666 թ. Մարտի 11-ից մինչև 1668 թ. Հոկտեմբերի 13-ը, ինչպէս թղթեայ տպագրութիւնների դէպքում էր, այլ՝ աւելի ուշ: Հակառակ այս իրողութեանը՝ Ոսկանեան Աստուածաշնչի մագաղաթեայ տպագրութեան օրինակի անուանաթերթի վրայ որպէս տպագրութեան թուականի սկիզբ կրկնութեամբ նշուած է թղթեայ օրինակների տպագրութեան թուականի սկիզբը («ի թուում Փրկչին, 1666, իսկ ՚ի Հայոց, ՌՃԺԵ. նամսեանն մարտի մետասանի»), իսկ որպէս տպագրութեան թուականի աւարտ յիշատակարանում կրկնութեամբ նշուած է թղթեայ օրինակների տպագրութեան թուականի աւարտը (ներ թուոյն Ք[րիստոս]ի հազարորդի վեցհարիւրորդի վատսներորդի ութերորդի, յամսեանն հոկտեմբերի, որոյ էին աւուրք երեքտասաներորդ: Իսկ ըստ մերոյս հազարորդի հարիւրորդի եօթնետասներորդի, ներ նոյնում ամսում հոկտեմբերի երրորդի, իսկ ըստ հայոց ամսոյ հրոտից քսաներորդի հինգերորդի): Ոսկանի համար թերեւս կարեւոր չի եղել տարեթուի փոփոխութիւնը, ինչը յանգեցնելու էր անուանաթերթի նոր շարուածքի ստեղծմանը: Հասկանալիօրէն, մագաղաթեայ թերթերի չորանալու համար յաւելեալ ժամանակ էր անհրաժեշտ լինելու, քանի որ թանաքի չորանալուց յետոյ միայն հնարաւոր կը լիներ թերթերը կազմել մամուլներով:

Այստեղ հարց է առաջանում, թէ ինչո՞ւ է Ոսկան Երեւանցին Աստուածաշունչը տրպագրել մագաղաթի վրայ, որը թղթից մի քանի տասնեակ անգամ աւելի թանկ էր: Խաչիկ Սամուէլեանը գրում է, որ Աստուածաշնչի տպագրութեան համար Ոսկան Երեւանցին օգտագործել է 42X54 սմ չափի բարակ ու դիմացկուն թուղթ: Շարուած էջերը տպագրական հաստոցի մէջ են դրուել 4-ական թերթով, որի առաջին երեսի տպագրութիւնն աւարտելուց յետոյ տպագրուել են յաջորդ երեսի թերթերը: Այսպիսով, ըստ տպագրա-

²² Տե՛ս նաեւ Ա. Խաչատրեան, նշ. յոդ., էջեր 151, 158-159:

կան մամուլի չափերի ու թղթի ընձեռած հնարաւորութեան՝ Ոսկանեան Աստուածաշնչի 1 մամուլը կազմել է 8 էջ կամ 4 թերթ: Ամբողջ Աստուածաշունչը բաղկացած է 183 մամուլից, 6 ու 4 յաւելեալ էջից²³: Հետեւաբար, նոյն տրամաբանութիւնը պէտք է գործեր նաեւ մագաղաթեայ տպագրութեան դէպքում: Նկատենք, որ Ոսկանեան Աստուածաշնչի մէկ թերթի չափը հիմնականում 27X21 սմ է, իսկ շարուածքի չափը՝ 21X14,7 սմ²⁴:

Ոսկանեան Աստուածաշնչի «Առ ընթերցողսդ» գրութիւնում Ոսկան Երեւանցին նշում է, որ «տուփն կարի ստուար գայր՝ և ծախն յոլով. որոյ աշխատանքն և ծախն դիտաւորութե[ան]ն ոչ արժեին»²⁵, այսինքն՝ նրան լրջօրէն անհանգստացրել էր գրքի ծաւալի մեծանալու հարցը, որի հետեւանաքով էլ աւելի շատ ծախս էր պահանջուելու մեծ կազմեր պատրաստելիս: Ոսկան Երեւանցու այս մտահոգութիւնն աւելի ակնառու է դառնում Աստուածաշնչի մագաղաթեայ տպագրութեան ժամանակ՝ գրքի բարձրութիւնը կազմելով 19 սմ (տե՛ս նկ. 7^ա), ինչն Աստուածաշնչի թղթեայ մի շարք օրինակների գրեթէ կրկնակի բարձրութիւնն է (տե՛ս նկ. 7^բ): Բնական է, որ առհասարակ մագաղաթեայ թերթերը շատ աւելի հաստ էին «նուրբ ու բարակ» թղթեայ թերթերից:

Նկատենք, որ Նորայր Արքեպիսկոպոսի կիրառած «մագաղաթ կոկեալ» բնութագրումը ցոյց է տալիս, որ Ոսկանը, հաշուի առնելով կազմարարական աշխատանքների դժուարութիւնները, ձեռք էր բերել լաւ մշակուած եւ յղկուած մագաղաթեայ բարակ թերթեր, որոնք, հասկանալիօրէն, շատ աւելի թանկ պէտք է արժենային: Կարծում ենք, որ Ոսկան Երեւանցին նման աշխատատար եւ ծախսալից տպագրութիւն ձեռնարկելիս նկատի է ունեցել այն իրողութիւնը, որ իր կողմից արդէն իսկ հրատարակուած Աստուածաշնչի վաճառքից ստացուած հասոյթով կարող էր մարել ոչ միայն իր պարտքերը, այլեւ հոգալ Աստուածաշնչի մագաղաթեայ տպագրութեան եւ կազմարարութեան ծախսերը: Այս առնչութեամբ հետաքրքրական է Միքայէլ Զամչեանցի հետեւեալ դիտարկումը. «Յետ աւարտելոյ Ոսկանայ զԱստուածաշունչն՝ առաքեաց զտպագրեալսն յարեւելս, զի վաճառեսցին, և դրամովք նոցին վճարեսցին բազում պարտք իւր՝ զորս արար յամստելոդամ»²⁶:

Կասկածից վեր է, որ Ոսկան Երեւանցին Աստուածաշնչի մագաղաթեայ տպագրութեան օրինակը չէր նախատեսել վաճառքի համար: Միեւնոյն ժամանակ դժուար է կռահել, թէ արդեօ՞ք դա միակ մագաղաթեայ օրինակն էր, թէեւ ենթադրաբար շատ օրինակներ լինել չէին կարող: Մի՛ գուցէ Ոսկան Երեւանցին նպատակ է ունեցել այն նուիրել մի երեւելի անձի՞, չնայած այս վարկածը հաւանական չենք համարում, քանի որ, ինչպէս գիտենք, Հռոմի Կղեմէս Թ. քահանայապետին²⁷ եւ Ֆրանսիայի Լիւդովիկոս Ժ. Թ. թագաւորին²⁸ Ոսկանն արդէն իսկ նուիրել էր իր հրատարակած Աստուածաշնչի թղթեայ տպագրութեան մէկական օրինակ՝ շքեղ կազմով եւ ուղերձով²⁹:

Արդեօ՞ք Ոսկան Երեւանցին նախատեսել էր Աստուածաշնչի մագաղաթեայ թան-

²³ Տե՛ս Խ. Սամուէլեան, նշ. յօդ., էջ 240-241:

²⁴ Հայ գիրքը 1512-1800 թուականներին (մատենագիտութիւն), նկարագրութեան Հ^ա 58, էջ 44:

²⁵ Տե՛ս Աստուածաշունչ, յԱմստեղդամ, 1666-1668, «Առ ընթերցողսդ», էջ 834 (երկրորդ էջակալութիւն):

²⁶ Տե՛ս Միքայէլ Վրդ. Զամչեանց, Պատմութիւն Հայոց, հտ. Գ., 1786, Վենետիկ, էջ 660:

²⁷ Տե՛ս Սահակ Վրդ. Ճէմճեւեան, Հայ տպագրութիւնը եւ Հռոմ (Ժէ. դար), Վենետիկ-Ս. Ղազար, 1989, էջ 94-95:

²⁸ Լիւդովիկոս Ժ. Թ. թագաւորին Ոսկանի նուիրած Աստուածաշնչի կազմի նկարները տե՛ս Ֆ. Ե. Դոմբիեզ, Հայերէն գրքերի տպագրութիւնը Ամստերդամում XVII-XVIII դարերում, «ՀՍՍՌ ԳԱ Տեղեկագիր հասարակական գիտութիւնների», 1963, № 2, էջ 88:

²⁹ Տե՛ս Խ. Սամուէլեան, Ոսկան Երեւանցին ապաւինում է Լիւդովիկոս XIV թագաւորին, «էջմիածին», 2003, Զ., էջ 59-60:

կարժեք տպագրութեան այս օրինակը նուիրել Ամենայն հայոց կաթողիկոս Յակոբ Զուղայեցուն, ով կանգնած էր Աստուածաշնչի տպագրութեան ակունքներում: Այս տեսակետը նույնպէս հաւանական չենք համարում՝ այն պատճառաբանութեամբ, որ Ոսկան Երեւանցին իր տպագրած Աստուածաշնչի թղթեայ օրինակների որոշակի քանակ կարողացել էր ուղարկել Յակոբ Զուղայեցուն, ով էլ դրանք ընծայագրերով նուիրում էր հայկական մի շարք վանքերի ու եկեղեցականների: Այս առիթով վկայակոչենք Ոսկանեան Աստուածաշնչի երկու օրինակ, որոնց երկրորդ էջակալութեան 718-րդ էջը կնքուած է կաթողիկոսական կարմիր կլոր կնիքով, որի ներքոյ տեղ են գտել Յակոբ Զուղայեցի կաթողիկոսի ընծայագրերը՝ մի դէպքում ուղղուած Շոռոթի վանքերից մէկին³⁰, միւս դէպքում՝ Յղնայի Ս. Աստուածածին եկեղեցուն³¹: Հետեւաբար, Ոսկան Երեւանցին Աստուածաշնչի թղթեայ տպագրութեան մի խմբաքանակ արդէն իսկ նուիրել էր Յակոբ Զուղայեցի կաթողիկոսին, ուստի մագաղաթեայ տպագրութեան օրինակը նոյն կաթողիկոսին նուիրելու անհրաժեշտութիւն չկար:

Այսպիսով, Ոսկան Երեւանցին Աստուածաշնչի մագաղաթեայ տպագրութիւնը ձեռնարկելիս, ինչպէս տեսանք, ապահովել էր նոր շարուածք, որտեղ սրբագրուած էր նախորդ տպագրութիւններում մեզ հանդիպած վրիպակների մեծ մասը: Փաստորէն Ոսկանը, իր համար գրեթէ անթերի աստուածաշնչեան այս բնագիրը տպագրելով թանկարժէք մագաղաթեայ թերթերի վրայ, կարծում ենք, նպատակ է ունեցել որպէս գլուխգործոց՝ այն վերապահել կա՛մ իր անձնական կիրառութեան համար, կա՛մ էլ Ուշիի Ս. Սարգսի վանք տեղափոխման համար³², որտեղից նա իր հետ Եւրոպա էր բերել երկու ձեռագիր Աստուածաշունչ: Դրանցից մէկը 1295 թ. ընդօրինակուած Հեթում Բ.-ի «արքայական» Աստուածաշունչն³³ էր (տե՛ս նկ. 8), իսկ միւսը 1660 թ. ընդօրինակուած Ղազար Վարդապետ Վալաբաքու (Բաբերդացի)՝ Վուլգատայի հիման վրայ խմբագրած Աստուածաշունչը³⁴:

Նկատենք, որ վերոյիշեալ երկու ձեռագրերը մագաղաթեայ են, որոնցից Հեթում Բ.-ի Աստուածաշունչը, ինչպէս յիշատակում է Սուրէն Քոթանջեանը, «գրուած է լաւ

³⁰ Այս օրինակը պահում է Հայաստանի ազգային գրադարանում (գոյհահամար 958-2000, գրանցահամար 2165 ԱՀ):

³¹ Այս օրինակը պահում է Ն.Ա.-ի մասնատու հաւաքածոյում (առ 05.07.2023 Հայաստան):

³² Ոսկանեան Աստուածաշնչի յիշատակարանում տեղ գտած տեղեկութեան համաձայն՝ ջուղայեցի երեւ վանականներից Թէոդորոսը Ոսկան Երեւանցու հետ կնքած պայմանագրով պարտաւորուել էր Աստուածաշնչի յետագայ վաճառքից ստացուած հասոյթի կէսը փոխանցել Երուսաղէմի Ս. Աթոռին, իսկ միւս կէսը՝ Ուշիի Ս. Սարգիս Զօրավարի վանքին: Ենթադրելի է, որ ջուղայեցի վանականներ չէր կարող անգամ իմանալ Ուշիի Ս. Սարգսի վանքի տեղը, ուր մնաց թէ նուիրատուութիւն անել պարտաւորուել էր այդ վանքին: Հասկանալի է, որ այդ մասին նրան յորդորել է Ոսկան Երեւանցին, ով նախկին վանահայրն էր այդ վանքի, որի մասին հոգ տանելուց նա փաստացի չէր հրաժարուել:

³³ «Աստուածաշունչ, Կիլիկիա, 1295, գրիչ՝ Ստեփանոս, ստացող՝ Հեթում թագաւոր, թերթ՝ 564, միւր՝ մագաղաթ, մեծութիւն՝ 22×15,8 սմ, գրութիւն՝ երկսիւն, գիր՝ բոլորգիր, կազմ՝ ոսկեղորշմ շագանակագոյն կաշի (Ա. փեղկին՝ Վերափոխումն Աստուածածնի, Բ. փեղկին՝ Խաչեղութիւն), լուսանցակողերը՝ ոսկեգոյն ծաղկադրոշմ» (տե՛ս Մայր ցուցակ հայերէն ձեռագրաց Մաշտոցի անուան Մատենադարանի, հ. Ա., կազմեցին՝ Օ. Եզանեան, Ա. Զէյթունեան, Փ. Անթրաքեան, խմբագրութեամբ՝ Ա. Մնացականեանի, Օ. Եզանեանի, Երեւան, 1984, նկարագրութեան Հ՝ 180, էջ 730):

³⁴ «Աստուածաշունչ, Սպահան, 1660, գրիչ՝ Աստուածատու Քենյ, ծաղկող՝ Հայրապետ, ստացող՝ Զաւարիա Վրդ., թերթ՝ 616, միւր՝ մագաղաթ, մեծութիւն՝ 27,5×20 սմ, գրութիւն՝ երկսիւն, գիր՝ բոլորգիր, կազմ՝ դրոշմագարդ շագանակագոյն կաշի՝ դռնակով» (տե՛ս Մայր ցուցակ հայերէն ձեռագրաց Մաշտոցի անուան Մատենադարանի, հ. Ա., նկարագրութեան Հ՝ 201, էջ 872):

յղկուած նուրբ սպիտակ մագաղաթի վրայ»³⁵: Այս հանգամանքն էլ հաւանաբար ի մտի ունենալով՝ Ոսկան Երեւանցին նախատեսել էր մի անթերի տպագրութիւն իրականացնել «կոկեալ» մագաղաթի վրայ: Գէորգ Տէր-Վարդանեանն էլ նշում է, որ Ոսկանեան Աստուածաշնչի թռչնապատկեր զարդագրերը համապատասխանում են հայկական ձեռագրական արուեստին, որոնք պատուիրուած-ձուլուած են Հեթում Բ.-ի Աստուածաշնչում առկայ թռչնագիր զարդագրերի նմանութեամբ: Աւելին, Ոսկանեան Աստուածաշնչի երկսին, էջում 50 տող եւ այլ յատկանիշներով ձեւաւորումը հետեւում է հայերէն ամբողջական Աստուածաշնչի ձեռագրական աւանդոյթին³⁶: Սա իր հերթին վկայում է, թէ Ոսկան Երեւանցին Աստուածաշնչի տպագրութեան հարցում որքա՛ն բժախնդիր մօտեցում է ցուցաբերել՝ ոչ միայն պատրաստելով նոր բնագիր, այլեւ ըստ կառելոյն ընդօրինակելով հայերէն ձեռագրերի գեղարուեստական յարդարանքը:

Մ. Մաշտոցի անուան Մատենադարանում պահուող Հեթում Բ.-ի «արքայական» Աստուածաշունչն (թիւ 180) ուսումնասիրելիս պարզեցինք, որ դրա ներկայիս կազմը պատրաստուած է հոլանդացի վարպետների կողմից Ոսկան Երեւանցու պատուէրով: Նկատենք, որ Հեթում Բ.-ի «արքայական» Աստուածաշնչի կազմը (տե՛ս նկ. 9^ա) եւ դրա լուսանցակողերը (տե՛ս նկ. 9^բ) գրեթէ համընկնում են Ոսկանեան Աստուածաշնչի մի շարք օրինակների շքեղ կազմերի («փառակազմեր») եւ դրանց լուսանցակողերի հետ: Սա խօսում է այն մասին, որ Ոսկանը ոչ միայն հոգ է տարել եւ խնամել Հեթում Բ.-ի ձեռագիրը, այլեւ գումար է ծախսել վերջինիս կազմի համար:

Ոսկանեան Աստուածաշնչի մագաղաթեայ տպագրութեան օրինակի կազմի (տե՛ս նկ. 10) լուսապատճէնների ուսումնասիրութիւնը ցոյց է տալիս, որ այն թէեւ շքեղ չէ, սակայն բնորոշ է հայկական ձեռագրարուեստի կազմարարութեանը (որպէս նմոյշ տե՛ս նկ. 11): Մեզ յայտնի չէ, թէ այդ կազմն արդեօ՞ք Աստուածաշնչի մագաղաթեայ տպագրութեան բնօրինակ կազմն է, թէ՞ այն պատրաստուել է յետագայում: Իսկ եթէ բնօրինակ կազմն է, արդեօ՞ք այն պատուիրուել է Ոսկան Երեւանցու, թէ՞ մէկ ուրիշի կողմից: Հարկ է նկատի ունենալ, որ Աստուածաշունչը կազմում էր պատուիրատուի հայեցողութեամբ եւ միջոցներով, որն օտարազգի կազմարարների կողմից կատարւում էր Ամստերդամի հայկական տպարանից դուրս:

Բացառում ենք, որ Ոսկանեան Աստուածաշնչի մագաղաթեայ տպագրութիւնն ունեցած լինէր ոսկեզօծ շքեղ կազմ, որի հնարաւոր կորստից յետոյ էլ պատրաստուած լինէր ներկայիս կազմը³⁷: Բանն այն է, որ ոսկեզօծ շքեղ կազմ ունենալու դէպքում Աստուածաշնչի մագաղաթեայ տպագրութեան օրինակի լուսանցակողերը նոյնպէս պէտք է համահունչ լինէին կազմին՝ ունենալով ոսկեզօծ ծաղկադրոշմներ, ինչպիսիք առկայ են Հեթում Բ.-ի «արքայական» ձեռագրի եւ Ոսկանեան Աստուածաշնչի մի շարք շքեղ կազմերով օրինակներում:

Ի հարկէ, տրամաբանական կը լիներ, որ Ոսկանեան Աստուածաշնչի մագաղաթեայ թանկարժէք տպագրութեան համար նոյնպէս պատրաստուէր շքեղ կազմ: Սակայն չմոռանանք, որ Ոսկան Երեւանցին Աստուածաշնչի մագաղաթեայ տպագրութիւնն

³⁵ Տե՛ս Մ. Քոթանջեան, Հեթում Բ.-ի ձեռագիր Աստուածաշունչը եւ ոսկանեան հրատարակութիւնը, «Էջմիածին», 1966, ԺԱ.-ԺԲ., էջ 103:

³⁶ Տե՛ս Ոսկանեան Աստուածաշնչի պատկերները, գրքի մտայղացումը՝ Տ. Արարատ Քենյ. Պօղոսեանի, առաջաբանի հեղինակ եւ խմբագիր՝ Գ. Տէր-Վարդանեան, նկարների մեկնաբանող՝ Ա. Սիմոնեան, 2017, Ս. Էջմիածին, էջ 10-11:

³⁷ Կազմն առանց կապիչների է, լաւ պահպանուած:

իրականացնելուց յետոյ չունէր բաւարար միջոցներ, մանաւանդ որ ջուղայեցի վաճառականները հրաժարուել էին կատարել իրենց պայմանագրային պարտաւորութիւնները³⁸, իսկ Ոսկանը, յայտնուելով անելանելի պարտքերի մէջ, ի վիճակի չէր մագաղաթեայ օրինակի համար պատուիրել շքեղ կազմ: Մ. Չամչեանցը գրում է, որ Ոսկանի ակնկալիքը, «որով սպասէր դրամոց վաճառեալ Ա[ստուա]ծաշնչիցն, 'ի դերև ել. նախ՝ զի բազումք 'ի տպագրեալ գրեանց ն[ո]ր[ա] կորեան. քանզի յառաքել նորա զայնս զանազան նաւուք 'ի Կոստանդինուպօլիս՝ մին 'ի նաւուց, յորում էին բ[ա]զ[ու]մ Ա[ստուա]ծաշնչը և Շարականք, ընկղմեցաւ. երկ[րորդ]՝ զի և այնք՝ որք ամբողջ հասին, յոյժ յամբ վաճառէին. որով և պակասեալ ն[ո]ր[ա] 'ի դրամոց՝ կայր 'ի տարակուսի. և պարտատեարք նորա սկսան նեղել զնա...»³⁹:

Ուշագրաւ է, որ հայերէն Աստուածաշնչի առաջին տպագրութիւնից աւելի քան կէս դար անց Ոսկան Երեւանցու պարտքերի պատճառով նրա տպագրած Աստուածաշնչի շատ օրինակներ գրաւադրուած էին, որոնց վաճառքն արգելուած էր: Այդ մասին Սահակ Վրդ. Ճէմճէմեանը յիշատակում է, որ Մխիթար աբբահայրը երբ ցանկանում էր Աստուածաշնչի հրատարակելու համար ձեռք բերել Ոսկանեան Աստուածաշնչի օրինակներ, հանդիպում է լուրջ դժուարութիւնների: Նրան տեղեակ են պահում, որ Պոլսում հնարաւոր չեղաւ գտնել Ոսկանեան Աստուածաշնչի գէթ մէկ օրինակ, «զի զամենայն գրաւ եղեալ են եւ ոչ վաճառեն մի մի», և ոչ էլ անգամ անկազմ Աստուածաշնչն⁴⁰, «քանզի սակաւք գոն մնացեալք, եւ զայն եւս ի գրաւ եղեալ են, եւ ոչ կամին դիւրագին վաճառել»⁴¹:

Ոսկանեան Աստուածաշնչի մագաղաթեայ տպագրութեան օրինակի յիշատակարանը

Ոսկանեան Աստուածաշնչի մագաղաթեայ տպագրութեան յիշատակարանի բնագիրը, ինչպէս ժամանակին նկատել է Նորայր Արք. Պողարեանը, «կէսէն աւելին քերւած ջնջուած» է: Սակայն Նորայր Արքեպիսկոպոսը չի անդրադարձել, թէ դրանք յիշատակարանի կոնկրէտ ո՛ր հատուածներն են: Նկատենք, որ անցեալում եղել են դէպքեր, երբ ձեռագրերի մագաղաթեայ թերթերը քերելով՝ ջնջում էին բնագիրը, որպէսզի փոխարէնը նոր շարադրանք աւելացնէին կամ էլ առկայ տեղեկատուութեան հետքերը վերացնէին⁴²: Այս նոյն եղանակով էլ քերուած-ջնջուած է Ոսկանեան Աստուածաշնչի մագաղաթեայ տպագրութեան յիշատակարանի բնագրի մի զգալի մասը⁴³՝ հաւանաբար յետագայում կա՛մ այն լրացնելու ձեռագիր հատուածներով, կա՛մ էլ յիշատակարանից դուրս թողնելու ջնջուած հատուածների պարունակած տեղեկատուութիւնը:

Այսպէս, Ոսկանեան Աստուածաշնչի առաջին տարբերակի երկրորդ էջակալութեան

³⁸ Տե՛ս Լէօ, Հայկական տպագրութիւն, հ. առաջին (XVI-XVII դար), Թիֆլիս, 1904, էջ 280-282:

³⁹ Տե՛ս Միքայէլ Վրդ. Չամչեանց, նշ. աշխ., էջ 661:

⁴⁰ «Անկազմ Աստուածաշնչն» ասելով՝ նկատի ունենմ Աստուածաշնչի տպագրութիւնից յետոյ ոչ թէ կազմից զրկուած, այլ չկազմուած օրինակները:

⁴¹ Տե՛ս Սահակ Վրդ. Ճէմճէմեան, Մխիթար Աբբահօր հրատարակչական առաւելութիւնը, Վենետիկ - Ս. Ղազար, 1980, էջ 74:

⁴² Հետաքրքրական է, որ Հեթում Բ.-ի «արեւայական» Աստուածաշնչի 562բ թերթն ամբողջութեամբ փերուած-ջնջուած է (տե՛ս Մայր Յուդակ ձեռագրաց հայերէն ձեռագրաց Մաշտոցի անուան Մատենադարանի, հ. Ա., նկարագրութեան Հ^մ 180, էջ 730): Բացի դրանից՝ նոյն ձեռագրից փերուած-ջնջուած է Ոսկանի կատարած նշումների մի մասը (տե՛ս Ս. Քոթանջեան, նշ. յօդ., էջ 107):

⁴³ Յիշատակարանի բնագիրը զետեղուած է որպէս յաւելում:

833-րդ էջի յիշատակարանի առաջին սիւնակում հետեւեալ պարբերութիւնը՝ «զի ետ զկարողութիւնն անարժանութեանն իմում ձեռնտութեանն» և օժանդակութեանն ընկերակցութեանն մարմնականօք գոյիւ պայազատափառաց. Ստեփաննոսի Թէոդորոսի, և Պետրոսի ջողայեցոց: Բանգի Ա[ստուա]ծասէր և կորովիս այսոքիկ հայելով ՚ի նուագութիւնն Ա[ստուա]ծայնոց կտակարանաց որ ի մէջ ազգիս հայոց. մանաւանդ վարդապետաց՝ և վանականաց՝ և գրոց աշակերտաց: Վ[ա]ս[ն] որոյ ջերմեանդ սիրով յօժարեալք յորդորեցին զմիմեանս, քաջալերելով և զիմս նուաստութիւնն. որ սակս գոյից վարանէի. ձեռնտու եղեն ինձ ներգործառնութեանս այսմիկ. տալով առատապէս զծախս դրամոյն ըստ որում և յորժամ պիտոյանայր», «խմբագրուել» է այսկերպ (քերուած-ջնջուած հատուածների վրայ գիծ ենք քաշել)՝ «զի ետ զկարողութիւնն անարժանութեանն իմում ձեռնտութեանն» և օժանդակութեանն ընկերակցութեանն մարմնականօք գոյիւ պայազատափառաց. Ստեփաննոսի Թէոդորոսի, և Պետրոսի ջողայեցոց: Բանգի Ա[ստուա]ծասէր և կորովիս այսոքիկ հայելով ՚ի նուագութիւնն Ա[ստուա]ծայնոց կտակարանաց որ ի մէջ ազգիս հայոց. մանաւանդ վարդապետաց՝ և վանականաց՝ և գրոց աշակերտաց: Վ[ա]ս[ն] որոյ ջերմեանդ սիրով յօժարեալք յորդորեցին զմիմեանս, քաջալերելով և զիմս նուաստութիւնն. որ սակս գոյից վարանէի. ձեռնտու եղեն ինձ ներգործառնութեանս այսմիկ. տալով առատապէս զծախս դրամոյն ըստ որում և յորժամ պիտոյանայր»:

Ոսկանեան Աստուածաշնչի առաջին տարբերակի երկրորդ էջակալութեան 834-րդ էջի յիշատակարանի առաջին եւ երկրորդ սիւնակների՝ ջողայեցի վաճառականների վերաբերեալ հետեւեալ հատուածը՝ «Յիշեսցիք միով հայրմերով զվերոգրեալ խանենց պարոն Ստեփաննոսն. և զհանգուցեալ ծնօղսն նորին. զհայրն զպարոն եղումն, և զմայրն զփառանձեմն, և զայլ արեան մերձաւորս նորին: Այլ զգթելենց Թէոդորոսն, և զհայր նորին զմանդասի յետգարն. և զմայրն անմամէլիքն: և զայլ համագունս նորին բոլորովին: Նաև զպարոն Պետրոսն. և զհայր նորին զտէր աւագն. և զմայր նորին զօղլան գարաֆն: և զայլ հոմասեռս նորին զնոր և զհին», նոյնպէս ենթարկուել է նմանաբնոյթ «խմբագրման»՝ «Յիշեսցիք միով հայրմերով զվերոգրեալ խանենց պարոն Ստեփաննոսն. և զհանգուցեալ ծնօղսն նորին. զհայրն զպարոն եղումն, և զմայրն զփառանձեմն. և զայլ արեան մերձաւորս նորին: Այլ զգթելենց Թէոդորոսն, և զհայր նորին զմանդասի յետգարն. և զմայրն անմամէլիքն: և զայլ համագունս նորին բոլորովին: Նաև զպարոն Պետրոսն. և զհայր նորին զտէր աւագն: և զմայր նորին զօղլան գարաֆն: և զայլ հոմասեռս նորին զնոր և զհին»: Ոսկանեան Աստուածաշնչի առաջին տարբերակի երկրորդ էջակալութեան 833-րդ էջի յիշատակարանի երկրորդ սիւնակում նշուած վաճառականների եւ Ոսկանի միջեւ տեղի ունեցած պայմանաւորուածութիւնների մասին տեղեկութիւնները նոյնպէս ամբողջովին քերուած-ջնջուած են մագաղաթեայ տպագրութեան օրինակի յիշատակարանից⁴⁴:

Այստեղից եզրակացնում ենք, որ ջողայեցի վաճառականների մասին տեղեկութիւնները Ոսկանեան Աստուածաշնչի մագաղաթեայ տպագրութեան օրինակի յիշատակարանից քերուել-ջնջուել են կանխամտածուած կերպով՝ բոլոր դէպքերում յոգնակի թիւը փոխելով եզակի թուի, հաւանաբար նրանց փոխարէն մէկ ուրիշի անունը ձեռագրով յիշատակելու մտադրութեամբ: Հակառակ դէպքում, անտրամաբանական կը լիներ յոգնակի թուով բոլոր նախադասութիւնները դարձնել եզակի թիւ, առաւել եւս միեւնոյն նախադասութեան մի մասը թողնելով, իսկ միւս մասը ջնջելով: Այսպէս, «Յիշեսցիք միով հայրմերով զվերոգրեալ խանենց պարոն Ստեփաննոսն. և զհանգուցեալ ծնօղսն նորին. զհայրն զպարոն եղումն, և զմայրն զփառանձեմն, և զայլ արեան մերձաւորս

⁴⁴ Տե՛ս յաւելումը:

նորին» նախադասութիւնը ջնջուած է հետեւեալ կերպ՝ «Յիշեսցի՛մ միով հայրմերով զվերոգրեալ խաննց պարոն ••••• և զհանգուցեալ ծնօղսն նորին. զհայրն ••••• և զմայրն զ••••• և •••••»: Ուշագրաւ է, որ վերոբերեալ հատուածում պահպանուել է «խաննց պարոն» արտայայտութիւնը, ինչը նշանակում է, որ ջնջուած անուան փոխարէն հաւանաբար գրուելու էր ջուղայեցի ազնուական մէկ այլ վաճառականի անունը՝ իր ծնողների եւ ընտանիքի անդամների անուան յիշատակմամբ:

Կարծում ենք, որ մագաղաթի վրայից յիշատակարանի բնագրի մեծ մասի հատուածների քերող-ջնջողն ու «խմբագրման» հեղինակը Ոսկան Երեւանցին չէ, ով հագիւթէ ջնջէր իր տպագրական գործունէութեանը, մերձաւոր գործակիցներին եւ ընտանիքի անդամներին վերաբերող հատուածները: Այս «խմբագրումը» չէին կարող կատարել նաեւ Կարապետ Անդրիանացին, Յովհաննէս (Յօհան) Երեւանցին, քանի որ վերջիններս իրենց մասին տեղեկութիւնները չէին ջնջի յիշատակարանից: Ուստի դժուար է ասել, թէ ո՛վ կարող էր քերել-ջնջել Ոսկանեան Աստուածաշնչի մագաղաթեայ տպագրութեան օրինակի յիշատակարանի համապատասխան տողերը:

Եզրակացութիւն

Հայ գրատպութեան պատմութեան մէջ Աստուածաշնչի առաջին տպագրութիւնը դարակազմիկ երեւոյթ էր, որը մեծապէս պայմանաւորուած էր մի խումբ նուիրեալների անձնագորհ եւ տքնաջան գործունէութեամբ: Հայերէն Աստուածաշնչի տպագրութեան առաջամարտիկը Ոսկան Վրդ. Երեւանցին էր, ով բազում զրկանքների⁴⁵ գնով կարողացել էր գլուխ բերել բաւական բարդ տպագրական այս գործը: Սակայն չբաւարարուելով Աստուածաշնչի թղթեայ տպագրութեամբ՝ նա ձեռնամուխ է լինում նաեւ Աստուածաշնչի մագաղաթեայ տպագրութեանը, որի բնագիրը մասամբ սրբագրումների էր ենթարկել, ինչը վկայում է, որ Ոսկանի համար շափազանց կարեւոր էր տպագրել Աստուածաշնչի՝ իր համար անթերի բնագրով մի օրինակ՝ այս անգամ մագաղաթի վրայ: Սա աւելի էր մեծացնում Ոսկանեան Աստուածաշնչի տպագրութեան դերն ու արժէքը ոչ միայն հայկական, այլեւ համաշխարհային միջավայրում:

Այս ուսումնասիրութիւնը, կարծում ենք, նոր լոյս կը սփռի Ոսկան Երեւանցու կատարած տպագրական հսկայածաւալ գործունէութեան վրայ, որի գագաթը Աստուածաշնչի տպագրութիւնն էր՝ իր բոլոր տարբերակներով: Մեր վերլուծութիւնը հնարաւոր եղաւ իրականացնել Երուսաղէմի Հայոց պատրիարքութեան Ս. Թէոդորոս ձեռագրատանը բարեբախտաբար պահպանուող Ոսկանեան Աստուածաշնչի մագաղաթեայ տպագրութեան բացառիկ եւ մինչ օրս մեզ յայտնի միակ օրինակի շնորհիւ:

Յօդուածի նպատակն է նաեւ ոչ միայն հանրահռչակել Ոսկանեան Աստուածաշնչի մագաղաթեայ այս օրինակը, այլեւ առաջադրուած հարցադրումներով նոր հետազոտութիւնների գաղափար տալ թեմայով հետաքրքրուած ուսումնասիրողներին: Ապագայում նախատեսում ենք տեղում «առ աչօք» ուսումնասիրել Ոսկանեան Աստուածաշնչի մագաղաթեայ տպագրութեան օրինակն ամբողջութեամբ եւ դրան առնչուող վա-

⁴⁵ Առաւել Դատիթեցու պատմութեան մէջ Ոսկան Երեւանցին, իր իմքնակենսագրականում երրորդ դէմքով, այսինքն՝ Ա. Դատիթեցու անունից խօսելով իր կրած հալածանքների մասին, մասնատրապէս նշում է. «...բայց զնեղութիւնս կրեաց և կրէ՝ ի սուտակասպասից՝ և ի բարձրայօնից իմաստակաց. յեկեղեցականաց և յաշխարհականաց. մերձակայից, և հեռաւորաց. իսկ նա զչարչարանսն յանձին տարեալ ասէր. եթէ տակաւին մարդկան հաճոյ լինիմ. ապա Ք[րիստոս]ի ծառայ ոչ եմ (տե՛ս Առաքել Վրդ. Դատիթեցի, Գիրք պատմութեանց, յԱմսթէօղամ, 1669, էջ 638, 4. Միբղոյեան, Ոսկան Երեւանցու իմքնակենսագրութիւնը, «Բանբեր Երեւանի համալսարանի. Հայագիտութիւն», 2014, № 1, էջեր 43-44, 51):

ւերագրերը, եթէ այդպիսիք լինեն Երուսաղէմի Հայոց պատրիարքութեան տրամադրութեան տակ:

Այս առիթով ցանկանում ենք հրաւիրել հայ գրքի մատենագիտութեամբ զբաղւողների յատուկ ուշադրութիւնն առ այն, որ հայերէն առաջին տպագիր Աստուածաշնչի մատենագիտական նկարագրութիւնը կատարելիս Ոսկանեան Աստուածաշնչի առաջին եւ երկրորդ տպագրութիւնների հանգամանքը հաշուի առնելուց բացի պէտք է նկատի ունենալ նաեւ մագաղաթեայ տպագրութեան հանգամանքը՝ նշելով մատենագիտական առնուազն երեք առանձին նկարագրութիւն, յատկապէս որ Աստուածաշնչի մագաղաթեայ տպագրութեան թուականը, ինչպէս ցոյց ենք տուել, այլ է:

Յանդուած

ՅԻՇԱՏԱԿԱՐԱՆ⁴⁶: (տե՛ս նկ. 12)

Գոհութիւն], պատիւ, և փառք էութեան]ն ինքնագոյի՝ տէրութեան]ն յարակայի: Երրորդականի անձնաւորութեան]ն, և միականի Ա[ստուա]ծութեան]ն Հօր և Որդւոյ, և Հոգւոյն սրբոյ՝ ծնողի և ծնիցելոյ. և բղխողի՝ ի նոցունց էութեան]է: Համապետաց՝ համագոյից՝ և համագօրաց. ի հանուրց արարածոց, և բնաւից ստեղծուածոց, իմանալեաց և զգալեաց. նիւթականաց տարրելինաց, և յաննիւթից հրաբունից սեռից. անցելով ամանակաւ, և ներկայիւ կենցաղիւ. և ապառնեալ յաւիտենիւ: զի ետ զկարողութիւն] ի[ն] անարժանութեան] իմում ձեռնտուութեամբ և օժանդակութեամբ ընկերակցութեան] մարմնականօք գոյիւք պայազատափառաց. Ստեփաննոսի Թէոփորոսի, և Պետրոսի շուղաշեցոց: քանզի Ա[ստուա]ծասէրք և կորովիքս այսոքից հայելով՝ ի նուագութիւն] Ա[ստուա]ծայնոց կտակարանաց որ ի մէջ ազգիս հայոց. մանաւանդ վարդապետաց՝ և վանականաց՝ և գրոց աշակերտաց: վ[ա]ս[ն] որոյ ջերմեռանդ սիրով յօժարեալք յորդորեցիք զմիմեանք, քաջալերելով և զիմս նուաստութիւն]. որ սակս գոյից վարանէի. ձեռնտուք եղեք ինձ ներգործառնութեան]ս այսմիկ. տալով առատապէս զծախս դրամոյն ըստ որում և յորժամ պիտոյանայր:

Քանզի ետ իշխանութեամբ և հրամանաւ վեհափառի Կաթողիկոսի և պատրիարքի հայկազանս սեռի. ներ պատրիարքարանում սրբոյ էջմիածնի՝ Լուսանկարի՝ և Քրիտատոյսաճմնեցելոյ, տեսուն Յանգօբու: ներ թուոյ փրկչին վեց հազարորդի վեց հարիւրորդի վատսներորդի երկրորդի: իսկ ըստ հայոց թուոյ հազարերորդի. հարիւրորդի մեծաթաներորդի: սեպտեմբերի. իէ. ելեալ յերկրէ և յազգէ իմմէ դիմեցի՝ ի կողմանս Եւրոպիոյ. յաղագս տպման մատենիս այսորիկ աստուածայնոյ. և բազմաւ վշտիւ և տառապաղորութեամբ եկեալ հասի՝ ի սաճմանս յիստալիոյ՝ յերկիրն թուգառու. ի քաղաքն

⁴⁶ Յիշատակարանը շարադրելիս հաւատարիմ եմք մնացել բնագրին, յապաւումս բառերը վերականգնելիս օգտագործել եմք ուղիղ փակագծեր, իսկ յիշատակարանի մագաղաթեայ թերթերից փրում-ջնջում հատումների վրայ գիծ եմք քաշել: Հետազօտողները, համեմատելով Ոսկանեան Աստուածաշնչի առաջին եւ երկրորդ տարբերակների յիշատակարանների բնագրերը, նկատել եմ, որ երկրորդ տարբերակի յիշատակարանն աննշան խմբագրութեամբ տարբերում է առաջին տարբերակի յիշատակարանից, իսկ որոշ դէպքերում Ոսկանեան Աստուածաշնչի երկրորդ տարբերակի այլ օրինակների յիշատակարանի բնագիրը նոյնութեամբ կրկնում է առաջին տարբերակի յիշատակարանը (տե՛ս Ք. Կորկոտեան, Դ. Ոսկանեան, Հայերէն Աստուածաշնչի առաջին տպագրութիւնը եւ նրա տարբերակը, «էջմիածին», 1966, ԺԱ.-ԺԲ., էջ 174, Ա. Խաչատրեան, նշ. յօդ., էջեր 143, 147): Աւելացնեմք, որ Ոսկանեան Աստուածաշնչի առաջին տարբերակի յիշատակարանը (տե՛ս նկ. 13) նոյնութեամբ կրկնում է նաեւ մագաղաթեայ տպագրութեան օրինակի յիշատակարանի բնագիրը, ինչին յանգել եմք մեր կատարած համեմատութեամբ:

Իշխմանը, ներ-նախնորմ-նորմադրում գոչ ոք գտի ինձ զօժանդակ, սակայն որոշ թողեալ գնացի՝ ի Հնօմայ, գոնեայ անդ գտցի յաջողութիւն] գործառնութեան]ս, և անդ ևս ոչ եղև ինչ միտիթարութիւն] օգնականութեան] գործոյս, վ[ա]ս[ն] յոքունց պատճառաց ներհակականաց, թէ՛ ի մերայնոց ազանց, և թէ ինքեանց կանօնաց և սահմանաց՝ զորոս մի ըստ միոջէ շարագրել ձանձրութիւն] է:

Իսկ ի դառնալն իմում անդրէն յիշխմանայ յետ բազմաց հակառակութեան]ց սուտակասպասից արանց և փասքուսաց մերայնոց ազանց, որք ոչ զօգուտ ազգի և զսրբոյ աթոռոյն այլ զանձանց զցանկութիւն], և կամաց զհաճութիւն] կամեին լնուլ, որոց ընդդիմակայեալ, զոչինչ ետու հաւանութեան] բանս: այլ ընդ երկց հաւատարմագրութից վերագրեցելոց արանց և Ք[րիստո]սասիրաց՝ յետ բազմաց քննութեան]ց և հարցափորձութեան]ց միաբանեցայ սիրով՝ և դաշնադրականաւ գրով, զի սոքա երեքեանս ընդ իս հոգացեն զամենայն] զծախ վերագրեցելոյ մատենին մինչեց աւարտ, առ յօգուտ ազգիս և ի շահ սրբոյ աթոռոյն:

Բայց այսպիսի եղև պայմանն, ք[ան]զի ի թուին ռճօղ, փետրվարի, ի. վերոգրեցեալ պարոն ստեփաննոսն, և պարոն պետրոսն խոստացան զաւելեալ շահսն որ ի վաճառմանէ Ա[ստուա]ծաշնչոյն լինիցի տալ ս[ո]ւր[բ]է իշմիածնի: նոյնպէս և պարոն Թէոդորոսն զիւր բաժնի շահոյ զկէսն խոստացաւ ս[ո]ւր[բ]է երուսաղէմի, և զկէսն յուշոյ վանից սրբոյն սարգսի զօրավարին: Այսու պայմանաւ ես ևս չու արարեալ հասի ի կողմանս հիւսիսայնոյ յերկիրս բէլգիկոյ, որ այժմ կոչի հօլլանտիայ, ի քաղաքս յամսթէլօ տամի ի տպարան սրբոյ իշմիածնի և սրբոյն Սարգսի զօրավարի: ուրանօր և սկիզբն արարի տպել գրովքն զորս Խաչատրն էր յօրինեալ, զի գիրք մատթէոսին յոյժ խոշորք էին և անյարմարք, նաև զի ոչ գոյր գիր վասն համաձայնութեան] և խորագրութեան] հարկեցայ առնել զնօտր գիրդ իմով գոյիւ, զոր վ[ա]ս[ն] փորձի եղեալ եմ ներ վերջնում շարակնոցին: նա և այսու բոլոր գրիւ որ յաւետէն էր յօրինեալ: որովք գրովք զսկիզբն արարաք ներ թուոջն ո[ր]պ[է]ս զրեալ է ի սկզբան, և յաւարտ սորին ժամանեցաք ողորմութեամբ] նունոյ Տ[եառ]ն և փրկչին Յ[իսուս]ի, ներ թուոջն Ք[րիստոս]ի հազարորդի վեցհարիւրորդի վաստներորդի ութերորդի, յամսեանն հոկտեմբերի, որոյ էին աւուրք երեքսասաներորդ: Իսկ ըստ մերոյս հազարորդի հարիւրորդի եօթնևտասներորդի, ներ նոյնում ամսում հոկտեմբերի երրորդի, իսկ ըստ հայոց ամսոյ հրոտից քսաներորդի հինգերորդի:

Արդ տեարք սուրբք և ծառայակիցք ի Ք[րիստո]ս, որք հանդիպիք այսմ նորատնկոյ բուրաստանի, և Ա[ստուա]ծակերտի դրախտի՝ և յոքնազանի այգւոյ, և յեղեմաբղխի քառավտակեան գետոյս, որ ոռոգեալ արբուցանէ՝ և բողբոջեալ պտղաբերէ յոգիս բանականաց զպէսպ[է]ս տեսակս առաքինութեան]ց՝ և վարուց բարեաց:

Յիշեսչիք միով հայրմերով զվերագրեալ խանենց պարոն Թեոփառնոսն, և զհանգուցեալ ծնօղսն նորին, զհայրն զպարոն եղումն, և զմայրն զփառանձեմն, և զայլարեան մերձաւորսնորին:

Այլև զթուէշենց պարոն Թէոդորոսն, և զհայր նորին զմահաբախ յետգարն, և զմայր նորին զօլլան գաւառքն: և զայլ հոմասեռս նորին բողորովին:

Յաւ զպարոն Պետրոսն, և զհայր նորին զտէր աւագն, և զմայր նորին զօլլան գաւառքն: և զայլ հոմասեռս նորին զնոր և զհին:

Ընդ նոսին և զհայրն իմ զպարոն թորոսն, և զմայրն իմ զգօհար ազիզն, և զեղբայրն իմ զՅօհաննէսն զփոխեցեալն առ Ք[րիստո]ս, որոյ ընչիւքն մտի ես ի գործ յայս:

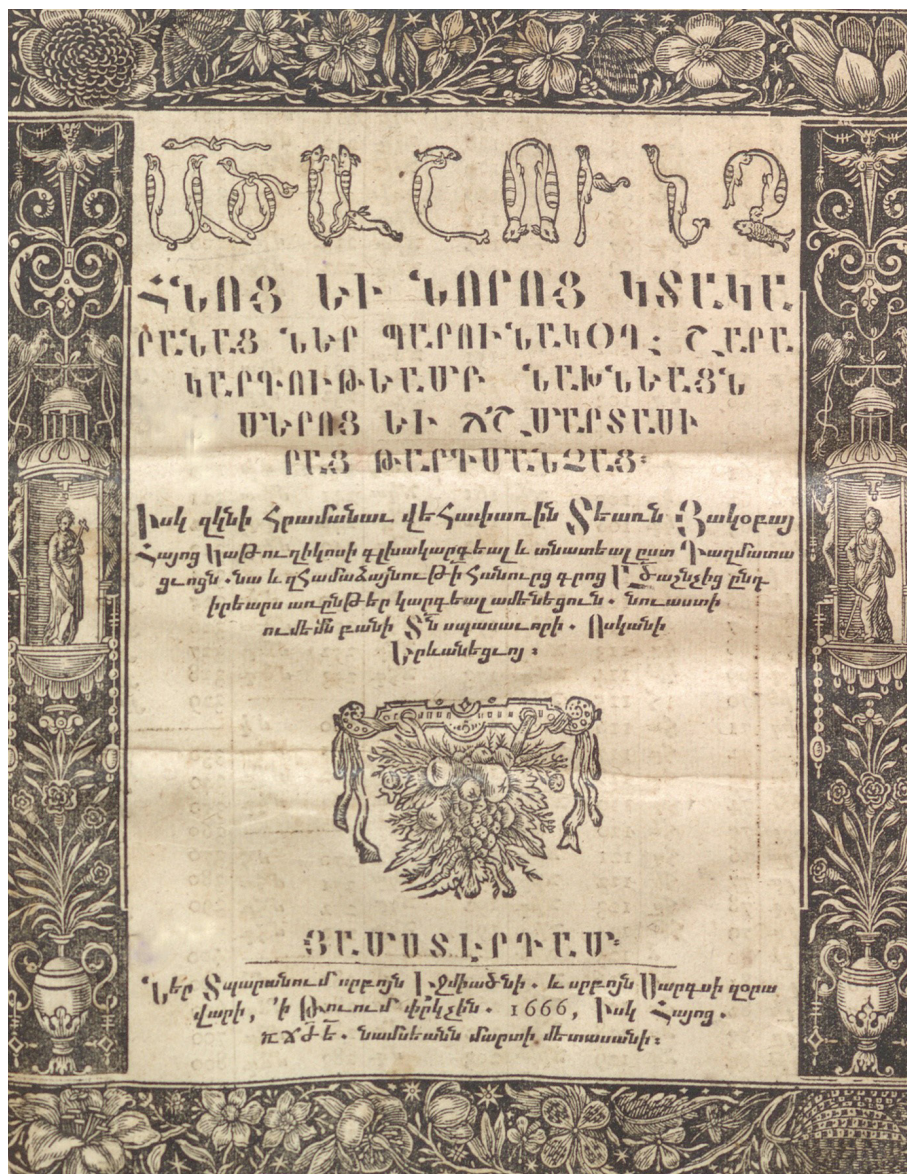
այլև գմբխ եղբայրն իմ գաւեստիսն որոյ գրովն սկսաւ գիրքս, և ինքն ևս աշխատեցաւ ժամանակս ինչ ՚ի խաճարարութեան] և ՚ի տուրեւառութիւն] գործոյս, և զայլ ազգա-
ցեղսնոցին:

Ընդ որս և գճաւատարիմ աշակերտն իմ զկարապետ վարդապետ անդրիանացի,
որ միշտ և անձանձիր՝ տքնեցաւ ՚ի վեկր[այ] սրբագրութեան]ն և այլոց գործոց:

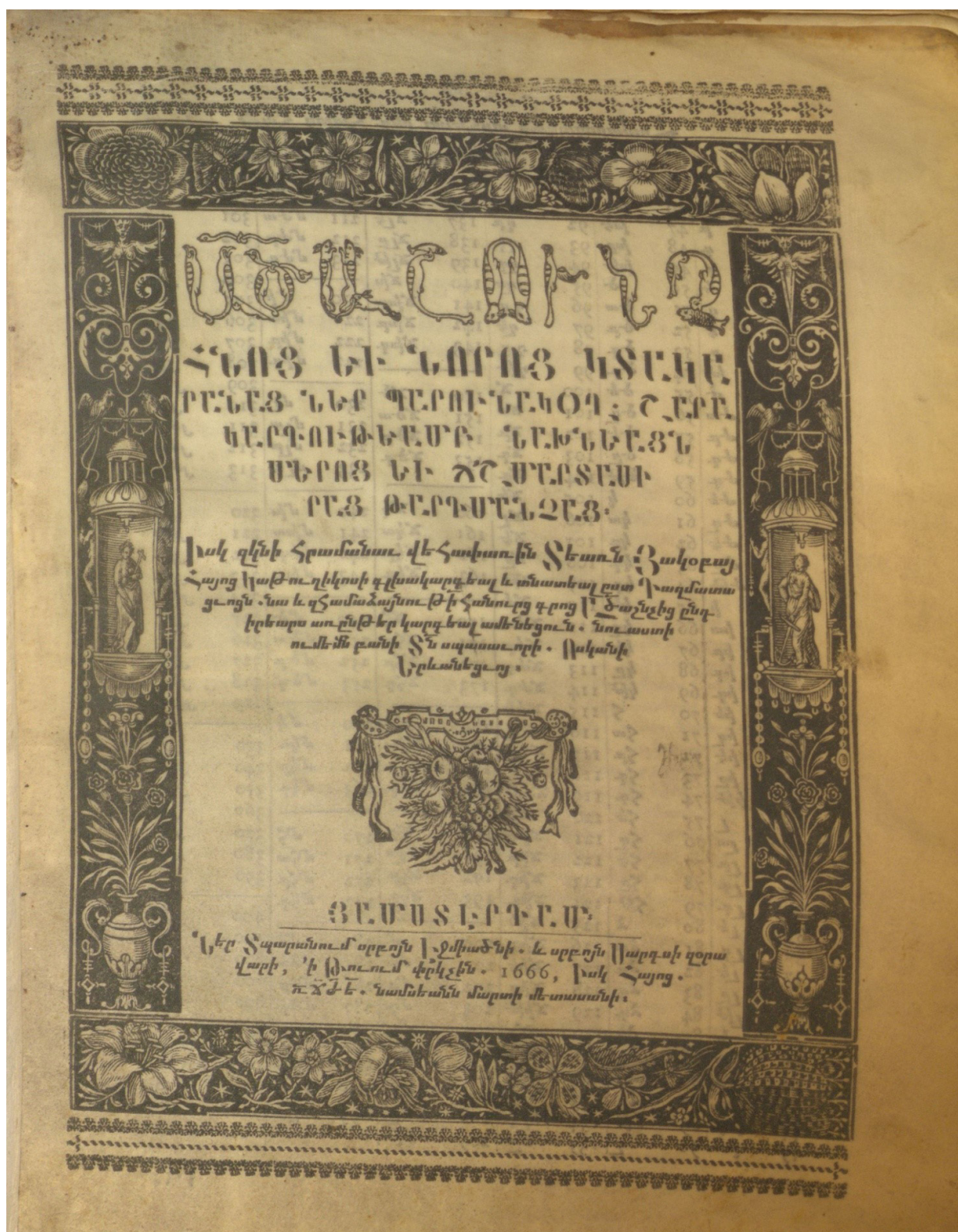
Ելլե գձեռնատուն աշակերտն իմ զյօհան սարկաւազ երեւանցի, որ գաւաչնե-
րորդ փորձն միշտ ընթերցաւ ընդ իս և ընդ վարդապետին՝ և աշխատեցաւ ՚ի սփռելն
գլխութեան և ՚ի ժողովելն, և ՚ի կապելն՝ և զտնտեստան հոգսն և զամենայն] զարտա-
քին գործս հոգաց և ծառայեաց մտերմաբար:

Եւ զայլս զամենեսեան զաշխատաւորս և զբարեմիտ ջանացողս յիշեսչիք, զի և
դուք յիշեալ լիջիք յարքայութեան] Տ[եառ]ն մերոյ Յ[իսուս]ի Ք[րիստոս]ի լսելով զե-
րանաւէտ բարբառ ն[ո]ր[ա], որ է օրհնեալ ընդ Հօր, և ընդ սրբոյ Հոգւոյն յաւիտեանս,
և յաւիտեանս յաւիտենից, Ամէն: Հայր մեր որ յերկինս:

ՎԵՐՋ:

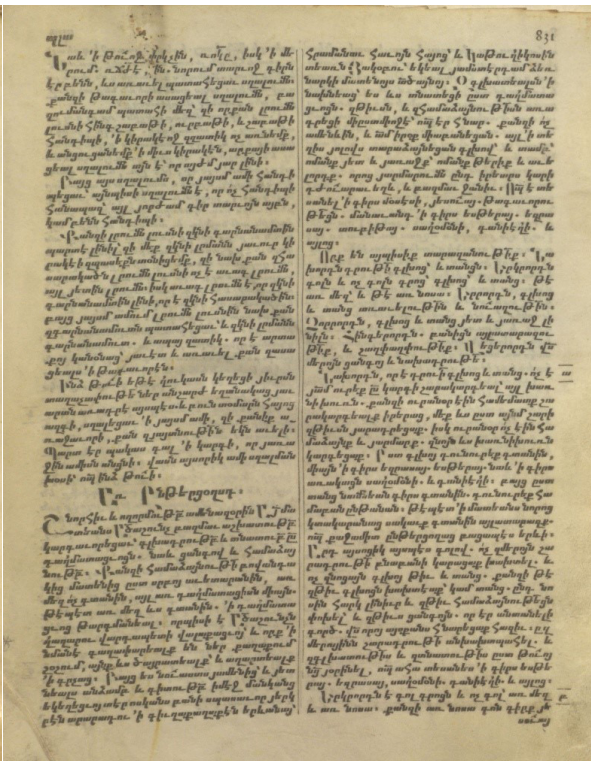
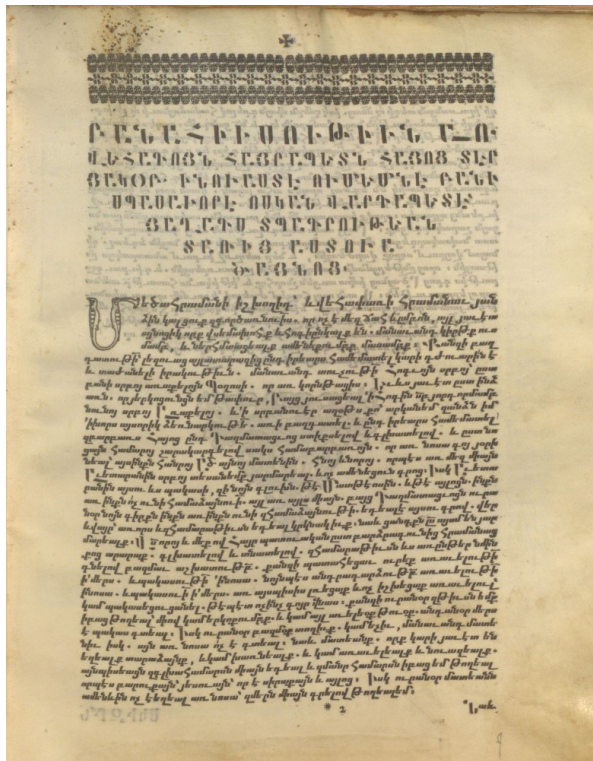
Նկ. 1 Ոսկանեան Աստուածաշնչի թղթայ տպագրութեան օրինակի անուանաթերթը
(Հայաստանի ազգային գրադարան)

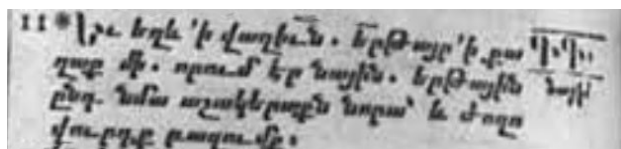
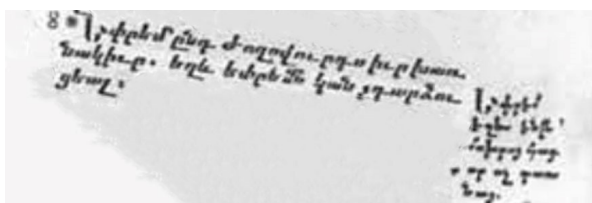
Նկ. 2 Ոսկանեան Աստուածաշնչի մագաղաթեայ տպագրութեան օրինակի անուանաթերթը
 (Երուսաղէմի Հայոց պատրիարքութեան Ս. Թէոդորոս ձեռագրատուն)

Նկ. 3 Ոսկանեան Աստուածաշնչի մագաղաթեայ տպագրութեան օրինակի՝
Հին կտակարանի Ծննդոց գրքի առաջին էջի կնիքը

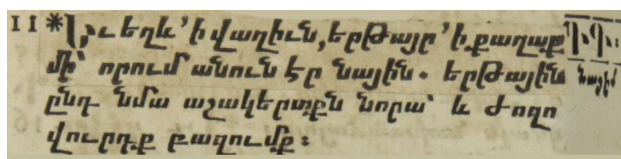
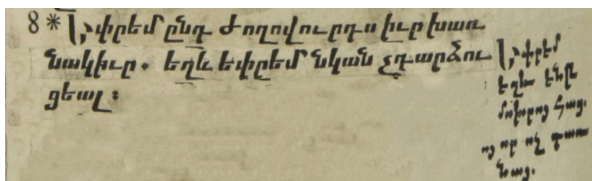

Նկ. 4 Ոսկանեան Աստուածաշնչի մագաղաթեայ տպագրութեան օրինակի «Բանանիստօրին» եւ «Առ ընթերցողսդ» գրութիւնների առաջին էջերը

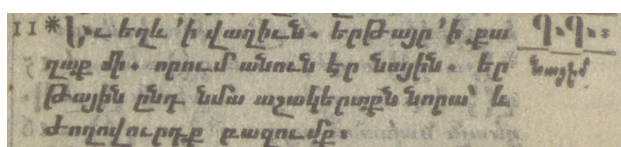
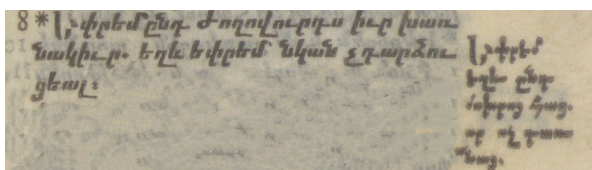
Նկ. 5ա Ոսկանեան Աստուածաշնչի թղթեայ տպագրութեան օրինակի Ովսէէ 7:8 համարի՝ վրիպակ պարունակող տպագրութեան առդերը

Նկ. 6ա Ոսկանեան Աստուածաշնչի թղթեայ տպագրութեան օրինակի Ղուկաս 7:11 համարի՝ վրիպակ պարունակող տպագրութեան առդերը

Նկ. 5բ Ոսկանեան Աստուածաշնչի թղթեայ տպագրութեան օրինակի Ովսէէ 7:8 համարը՝ վրան թղթէ սրբագրւած առդ փակցուած

Նկ. 6բ Ոսկանեան Աստուածաշնչի թղթեայ տպագրութեան օրինակի Ղուկաս 7:11 համարը՝ վրան թղթէ սրբագրւած առդ փակցուած

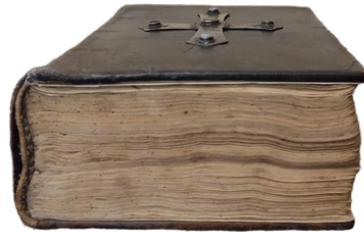

Նկ. 5գ Ոսկանեան Աստուածաշնչի մագաղաթեայ տպագրութեան օրինակի Ովսէէ 7:8 սրբագրուած համարը՝ շարուածքի փոփոխութեամբ

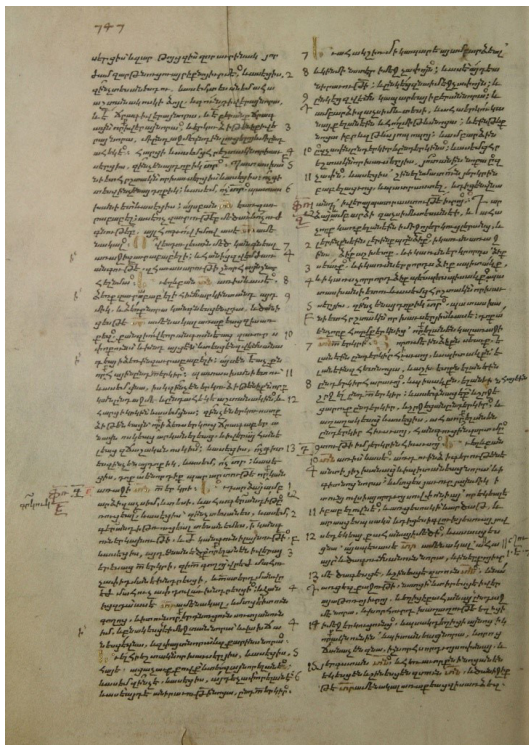
Նկ. 6գ Ոսկանեան Աստուածաշնչի մագաղաթեայ տպագրութեան օրինակի Ղուկաս 7:11 սրբագրուած համարը՝ շարուածքի փոփոխութեամբ

Նկ. 7ա Ոսկանեան Աստուածաշնչի մագաղաթեայ տպագրութեան օրինակի բարձրութիւնը (19 սմ)

Նկ. 7բ Ոսկանեան Աստուածաշնչի բրդեայ երկրորդ տպագրութեան օրինակի բարձրութիւնը (9.7 սմ) (Պ. Պ.-ի մասնատու հաւաքածոյ, առ 05.07.2023, Հայաստան)

Նկ. 8 Հերոմ Բ.-ի «արայական» ձեռագիր Աստուածաշնչից երկու թերթ (Մատենադարան, ձեռագիր № 180)

Նկ. 9ա Հերոմ Բ.-ի «արայական» ձեռագիր Աստուածաշնչի կազմի դիմերեսը, միջին և վերջերեսը

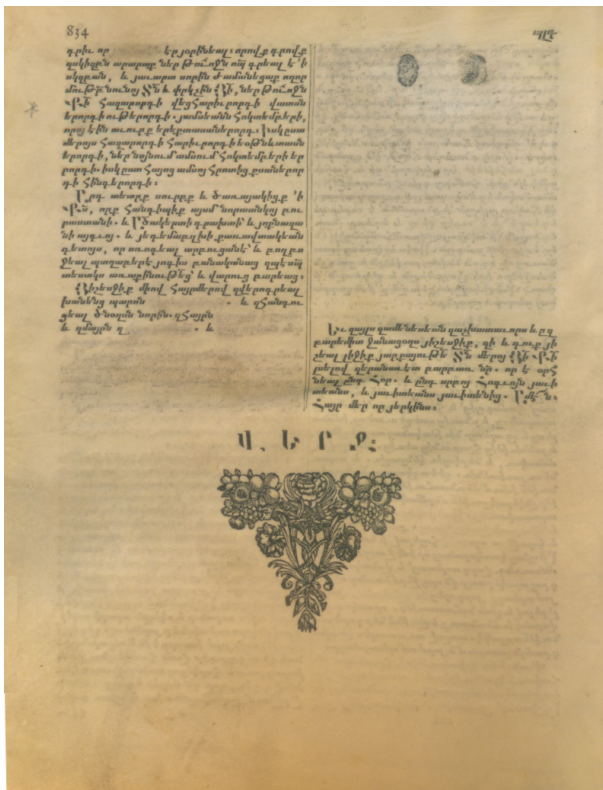
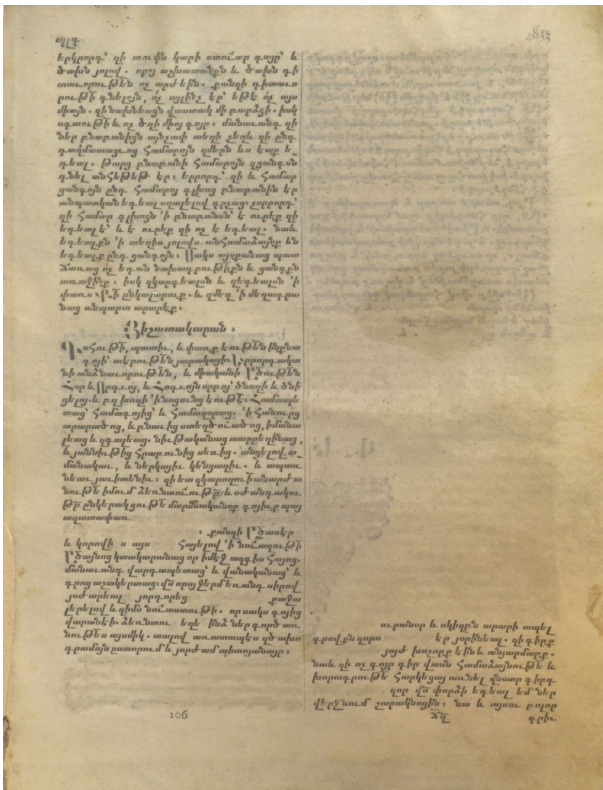
Նկ. 9 Բ Հեթում Բ.-ի «արայական» ձեռագիր Աստուածաշնչի կազմի լուսանցակողերը

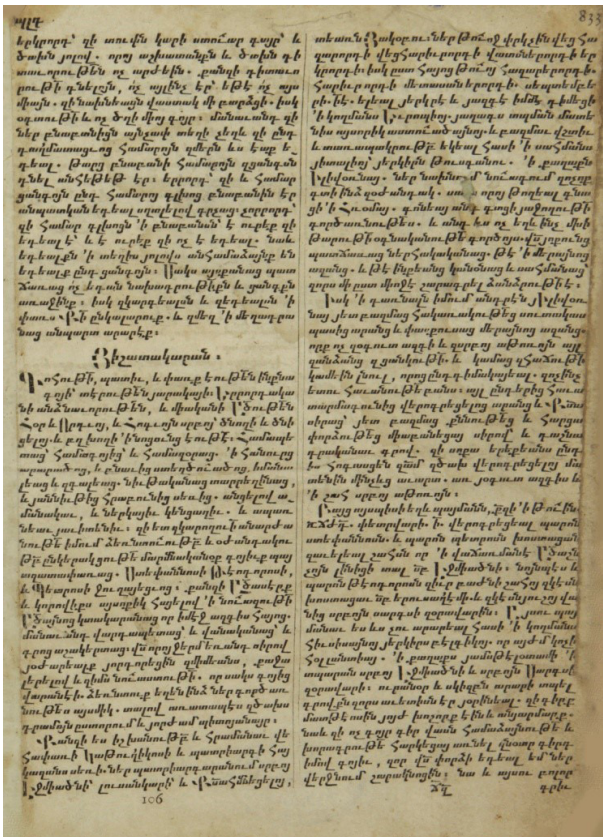
Նկ. 10 Ոսկանեան Աստուածաշնչի մագաղաթեայ տպագրութեան օրինակի կազմի դիմերեսը, մէջքը եւ վերջերեսը

Նկ. 11 Դազար Վալաֆացու (Բաբերդացի) խմբագրած ձեռագիր Աստուածաշնչի կազմի դիմերեսը, մէջքը եւ վերջերեսը (Մատենադարան, ձեռագիր № 201)

Նկ. 12 Ոսկանեան Աստուածաշնչի մագաղաթեայ տպագրութեան օրինակի «Յիշատակարան»-ը

Նկ. 13 Ոսկանեան Աստուածաշնչի թղթեայ տպագրութեան օրինակի «Յիշատակարան»-ը (Հայաստանի ազգային գրադարան)

Նկ. 14 Ոսկանեսան Աստուածաշնչի մագաղաթեայ տպագրութեան օրինակի տռւփը (յետագայում պատրաստուած)

ՍՏԵՕՊԱ ՊԵՏՈՅԵԱՆ

Պ.գ.թ., ՀՀ ԳԱԱ պատմութեան ինստիտուտ

